

Володимир Пилипенко

**ПОЛЬСЬКО-КРИМСЬКЕ
ПРИКОРДОННЯ ТА РЕФОРМУВАННЯ
ВІЙСЬКА В ПОЛІТИЧНІЙ
ПУБЛІЦИСТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
1610-х років**

Останнім часом польсько-турецьке протистояння на кордоні, в яке були втягнуті українські землі в XVI–XVII ст., стало популярною темою у вітчизняній історіографії. Воно досліджується як у широкому значенні: участь України у міжнародних відносинах, так і у більш конкретних виявах: військові прикордонні конфлікти, культурна взаємодія на кордоні тощо. Значення протистояння Османської імперії та Речі Посполитої для розвитку українських земель XVI–XVII ст. не підлягає сумніву. З огляду на цей факт особливої актуальності набуває дослідження рефлексій цього явища у суспільно-політичній думці Речі Посполитої кінця раннього нового часу як періоду чергового активного наступу Османської імперії на об'єднану польсько-литовську державу.

Українськими істориками (М. Антонович, А. Стороженко, С. Леп'явко, П. Сас)¹ досліджені публіцистичні твори кінця XVI ст., присвячені боротьбі з турками і татарами. Натомість, публіцистика початку XVII ст. не стала об'єктом спеціального вивчення. Частково зазначеної теми торкаються польські дослідники політичної культури Речі Посполитої Т. Бернат, Я. Тазбір, Е. Опалінський, Т. Хинчевська-Геннель². Польській політичній поезії присвячені праці Ю. Новака-Длужевського³, але автор більше звертає увагу на художню цінність поезій і майже не розглядає їх як історичне джерело. Цікавий аналіз польської преси часів Жигмунда III здійснив К. Завадський⁴. Учений дійшов висновку, що протистояння з татарами і турками було однією з найпопулярніших тем тогочасних «газет».

Джерельну базу розвідки становлять сеймові і сеймикові акти та твори політичної публіцистики кінця XVI – початку XVII ст. Частина з них була перевидана в минулому і позаминулому століттях (Й. Верещинський, Ш. Старовольський) та користувалася популярністю не лише у істориків, а й дослідників польської літератури та філософії. Праці решти авторів не набули поширення і перебували у тіні творів своїх більш іменитих „колег”, хоча не можна стверджувати, що були зовсім невідомими.

У першій половині XVII ст. польсько-литовська держава вела війни відразу в трьох напрямках: на півночі проти Швеції, на півдні проти Османської імперії та Кримського ханату та на сході проти Московського царства. За таких зовнішньополітичних умов виняткової ваги набуло ефективне професійне військо. Польська армія, яка складалася з найманих кавалерійських частин та пережитку середньовіччя – посполитого рушення, виявилася не придатною для опору швидким загонам татарських вершників. Приватні ж війська українських магнатів не завжди виступали на заклик гетьмана проти татар⁵. Результатом були постійні грабiжницькі рейди татарської кінноти, що спустошували українські землі у складі Речі Посполитої, а іноді сягали і внутрішніх польських районів. Мирні угоди 1607, 1617 та 1621 рр. між Варшавою, Константинополем та Бахчисараєм не принесли бажаного результату.

Ситуація, що склалася навколо незахищеності південно-східного кордону Польської Корони, викликала жваву реакцію у тогочасному суспільстві, неприємностей додавали і часті конфедерації неоплачених жовнірів. Військові проблеми стали постійним предметом обговорення на шляхетських зібраннях усіх рівнів, реформуванню війська було присвячено близько десятка публіцистичних творів польських інтелектуалів та кілька десятків сеймових конституцій.

До «військового» дискурсу польської політичної публіцистики початку XVII ст. входили кілька основних проблем та пропозиції щодо їх розв’язання. По-перше, реформування польського війська, зміни його структури, посилення військової дисципліни тощо. По-друге, обговорення ролі запорозького козацтва у системі оборони Речі Посполитої, його участі у війнах, що вела Корона. Узагальнюючим/об’єднуючим елементом всього дискурсу була ідея створення ефективної оборонної системи, польського варіанту «засічної» лінії, військово-економічної колонізації Причорномор’я.

Спробуємо послідовно розглянути всі три складові «військового» дискурсу у польській публіцистиці означеного періоду. Для прикладу ми обрали тексти Войцеха Кіцького, Гжегожа Чарадзького, Кшиштофа

Пальчовського, Шимона Старовольського та Вавжинця Гембіцького. Перші три автори не були представниками інтелектуального «істеблішменту», тому нам здається, що їхні думки можна вважати усередненими поглядами частини польської шляхти на військові проблеми свого часу. А Старовольський та Гембіцький, безсумнівно, належали до найвищих інтелектуальних кіл Речі Посполитої, їх пропозиції вирізняються глибиною та були направлені на зміну зовнішньої (південної) політики королівства.

Розпочнемо з проектів реформування польського війська Войцеха Кіцького (Wojciech Kicki) та Гжегожа Чарадзького (Grzegorz Czaradzki).

У Добромилі 1615 року було надруковано невеличку брошуру Войцеха Кіцького «Діалог про оборону України і побудка з пересторогою для запобігання татарським нападам»⁶. У ній він спробував дати відповідь на актуальне для польського суспільства питання: що робити з військом, щоб воно стало ефективним, могло захистити східні воєводства від татарських нападів? Біографічних даних про автора майже не збереглося, невідомо навіть точних дат життя. Дослідники обмежуються умовними кінцем XVI – початком XVII ст. Уважається, що він походив з південно-східних частин Речі Посполитої, тобто, українських земель. Брав участь у шведських та волоських війнах, обіймав уряд ротмістра у кінноті, брав активну участь у боротьбі проти татар⁷. Як бачимо, роздуми автора про оборону держави від татар не є «голою» теорією, вони підкріплені власним досвідом та роками служби у війську.

Уже в передмові до читача В. Кіцький дає оцінку геополітичному положенню Речі Посполитої: «Можу сміливо сказати, що жодної держави на землі нема найнебезпечнішої, як Корона Польська, яка правдиво будши оточена ворогами..., що не практикують нічого іншого, тільки одне – якби Корону Польську знищити». Автор стверджує, що «нема жодної людини, яка б не знала, що татари щомісяця нападають на Україну». Слід відзначити, що ці слова були не далекі від істини. Починаючи з 1612–1613 рр., кількість татарських нападів на Україну значно зросла. 1612 року татари щонайменше тричі грабують прикордонні воєводства⁸. Напади повторюються наступного року. Восени 1615 р. велика орда напала на Поділля, а звідти пішла на Волинь і Полісся⁹. Як вважає Фр. Суvara, різке збільшення кількості татарських рейдів було відповіддю на спалах козацької активності на морі¹⁰. Однак, незалежно від причин нападів, польське військо не справлялося з обороною південно-східного кордону, тобто не виконувало своїх прямих обов'язків.

Саме про оборону краю, на думку В. Кіцького, слід говорити на сеймиках, шукати шляхи для вирішення проблеми. У реальності все навпаки: «сеймики керуються приватними інтересами, а не державними, а коли б хто про те [оборону] хотів промовляти добре, не слухають. Сеймики за кілька годин відправляти хочуть... На сеймах легковажать те собі, хоча та оборона всім є *in universum incumbit* [загальним обов'язком]».

Тож автор радить передусім встановити дисципліну у війську, хоча відразу і зазначає, що на сеймах вже було прийнято багато суворих постанов, але вони не допомогли. Він констатує факт, що на даний момент жовніри не захищають землю, а самі її грабують, «а коли приходять татари – ховаються, хоча самі досить про нього знають: коли вони збираються до Польщі, де буде обоз». В. Кіцький прагне з'ясувати, в чому причина такого стану речей і як цьому можна запобігти. Головну причину відсутності дисципліни у війську він вбачає у неоплаченому жовнірстві. Звинувачуючи жовнірів, автор все ж таки зазначає, що вони не винні, що їм не платять. Через те, що «вони не мають грошей, щоб купити їжі, то змушені робити прикrostі людям [грабувати]». Раніше всі давали стацію жовнірам на однакових умовах, а тепер «відмовляються, а від того настає нарікання [на грабунки жовнірів] і плач». Також слід змусити ротмістрів мешкати при ротах, на думку Кіцького, це – ще один спосіб підтримати військову дисципліну. Автор доходить очевидного висновку, що з неоплаченим жовніром не можна захиститися від татар.

У наступній частині брошури В. Кіцький викладає власні роздуми про способи формування польського війська для протидії татарським нападам. Він вважає, що вистачить чотирьох тисяч «прудких» жовнірів, аби захистити Корону від південних сусідів. Набирати їх потрібно у Київському, Руському, Волинському і Брацлавському воєводствах. Вибір воєводств не випадковий: саме українські землі Речі Посполитої найбільше страждали від татарських грабежів, відповідно, вони і повинні були нести тягар оборони. У кожному воєводстві планувалося призначити капітана, який разом із ротмістрами керуватиме жовнірами у своєму воєводстві. Капітан і ротмістри повинні під страхом конфіскації майна і навіть смертної кари постійно перебувати в Україні. Для надійності автор пропонував закріпити цю норму сеймовою конституцією. Усе військо має підпорядковуватися гетьману і діяти лише за його наказами. Слід відзначити, що процедура призначення ротмістра і капітанів не була продумана автором, але якщо прийняти його точку зору, то припускаємо, що вони повинні були призначатися за поданням гетьмана з військових українського походження, які б добре знали місцевість.

Намагаючися вирішити ще одну дуже важливу проблему польського війська – постачання, В. Кіцький пише, що не варто жаліти для жовнірів худобу, адже її забирає поганин, тож краще нехай вона дістанеться охоронцям, аніж ворогам. Постачання війська всім необхідним, за задумом автора, лягало на плечі місцевого населення. Окремо відзначимо, що автор залишився осторонь дискусії про уряд провент-майстра, яка багато років точилася на сеймах та сеймиках¹¹.

Платити жовнірам потрібно як влітку, так і взимку, адже, як зазначає В.Кіцький, «жовнір злий, коли його взимку тримають без грошей і служби». До того ж, татари в зимові місяці набагато мобільніші, бо пересуваються замерзлими річками і болотами, а отже – і небезпечніші. Якщо ж жовнірам платити цілий рік, продовжує автор, то вони завжди будуть готові до захисту Корони. Плату за службу слід призначити у розмірі 10 злотих на квартал. За рік це складатиме 160 тис. злотих, що може собі дозволити Річ Посполита «для власної безпеки та слави». Автор припускав можливість збільшення плати до 12 злотих, але щоб зібрати потрібні кошти, слід призначити податок у розмірі 20 грошей з лану. Місцем, де жовніри будуть отримувати плату, повинна стати Вінниця, а не Львів, як то було раніше. На нашу думку, вибір Вінниці теж не випадковий: вона знаходиться значно ближче до кордону з ханатом, аніж Львів. Можливо, у такий спосіб автор планував «висунути» жовнірів до кордону держави і створити своєрідний щит від татарських нападів.

На сторінках «Діалогу» В. Кіцький двічі згадує польські «осади» та колонії, що, на нашу думку, свідчить про його обізнаність у тогочасній політичній публіцистиці, адже ідеї «осадництва» або колонізації українських прикордонних земель наприкінці XVI ст. через власні твори активно популяризував київський католицький біскуп Йосиф Верещинський. Продовжувачем ідей біскупа був Шимон Старовольський (про його проекти колонізації причорноморських степів див. далі).

Не залишився автор і осторонь концепції передмур'я (*antemurale*), яка набирала в ті часи популярності в Речі Посполитій¹². В.Кіцький двічі називав українські землі «щитом і муром» Польщі, писав, що за колоніями «Польща сидить...неначе за муром».

Окремо відзначимо, що, плануючи оборону українських воєводств Речі Посполитої, В.Кіцький жодним словом не згадав про запорозьке козацтво, яке довший час залишалось єдиним реальним оборонцем кордону. Загалом, ідея співпраці з низовим козацтвом дуже рідко зустрічається у польській політичній публіцистиці першої половини XVII ст. Чи не єдиними авторами, хто всерйоз розраховував на запорожців, були Кшиштоф Пальчовський, який виклав свої ідеї у брошурі «Дискурс про

козаків, знищувати їх чи ні», та Мартин Пашковський ([Zadora] *Traktat de offensivo bello...*)¹³.

Ще одним автором, хто намагався своїми творами допомогти політикам і військовим реформувати військо, був Гжегож Чарадзький. 1621 року в Познані ним була видана брошура «Побудка на турецьку війну»¹⁴. За шість років, що пройшли з часу публікації «Діалогу про оборону України» В.Кіцьким до написання Г.Чарадзьким «Побудки», багато змінилось. Справдились найгірші прогнози політиків та публіцистів: Порта не дотрималася чергової мирної угоди, напади татар не припинились, і Річ Посполита вступила у війну проти Османської імперії. Те, про що в попередні десятиліття писали публіцисти (що Варшава не готова до війни проти турків), тепер можна було стверджувати, маючи гіркий досвід Цецорської битви. Змінилися геополітичні обставини: в Європі розпочалася перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна. Сусідні з Річчю Посполитою держави стали ареною дій для багатотисячних, добре вимуштруваних регулярних армій, а Варшава такої не мала і не мала грошей, щоб її найняти. Тому на порядок денний суспільно-політичного життя знову виходить питання реформування того війська, яке було.

Г. Чарадзький закликає всіх єднатись у боротьбі проти турків, адже «краще померти з честю, ніж потім звинувачувати один одного у лінощах», поляки повинні захистити те, що їм передали їх предки, і віддати це своїм нащадкам. Враховуючи досвід попередніх воєн, автор радить завжди думати про три речі: постачання і амуніцію війська, людей та поради (керівництво). До війни слід ретельно готуватися: гроші планувалось отримати з повинностей, худобу війську має постачати місцеве населення («Хто не дасть війську худоби – без меча його погубить»). Особливо, на думку автора, потрібно подбати про дисципліну, бо «поганий жовнір більше заважає [ніж допомагає]». Її слід підтримувати покараннями та спеціальним відбором жовнірів на службу.

Найцікавішим у брошурі В. Чарадзького, на нашу думку, є запропонований автором поділ військ на постійні та допоміжні частини. Постійні частини, або *ordinirii*, повинні існувати як у період війни, так і миру. У мирний час вони мають бути «окрасою вітчизни, а у військовий – порятунком». Допоміжні ж частини – *subsidiarii* – слід формувати лише на час війни. Їх обов'язок – допомога постійним частинам, також вони мають прикривати тили і фланги від несподіваної атаки ворога. Використовуючи сучасні терміни, можна сказати, що В.Чарадзький пропонував поділити військо на регулярну частину та резервну, яка повинна швидко мобілізуватися при необхідності. На жаль, автор не розвинув цю ідею у своїй праці.

Ідея поділу війська не була новою у польській політичній публіцистиці. 1618 року Шимон Старовольський уже пропонував запровадити аналогічну військову структуру на колонізованих землях.

Однією з найбільших проблем внутрішньополітичного життя Речі Посполитої стало неконтрольоване зростання козацтва, яке своїми діями почало активно впливати на міжнародну ситуацію у Північному Причорномор'ї. Польська держава проводила щодо козаків подвійну політику: з одного боку, вона намагалась утримувати їх під повним контролем, а з іншого – постійно залучала козацьке військо до участі у війнах і, не бажаючи того, стимулювала його зростання. За спостереженням В. Серчика¹⁵, на початку XVII ст. існувало два шляхи розвитку стосунків між козацтвом і Коронаю. Перший – досягнути угоди на принципах рівноправних партнерів. Такий розвиток подій був абсолютно неприйнятний для шляхетської держави, адже він означав, що козацтво слід було визнати окремим станом, надати йому певні права та привілеї. Створення нового соціального стану у державі могло б порушити суспільний спокій (*«spokój społeczny»*), який так цінувала шляхта. Другий – придушувати будь-які прояви самостійності козацтва. Польська держава стала на другий шлях, але так і не змогла його послідовно реалізувати.

Починаючи з 1613 р., козаки масово поверталися в Україну з Московської війни. Вони вимагали від королівської влади обіцяних грошей, але не отримали їх і почали займатися своєю звичною справою – грабувати кримське та анатолійське узбережжя. Так розпочався період, названий українською романтичною історіографією добою героїчних морських походів. Протягом кількох років запорожці у співпраці з донськими козаками штурмом захопили і спалили такі міста, як Варна, Перекоп, Кафа, Синоп, Трапезунд, неодноразово палили околиці столиці Османської імперії¹⁶.

Не дивно, що стосунки Порти і Варшави значно погіршились. Султан почав відкрито погрожувати війною, а кількість татарських нападів значно зросла. Протягом 1613–1618 рр. татари нападали в середньому чотири рази за рік¹⁷.

Від 1613 р. кореспонденція гетьмана Станіслава Жулкевського рясніє пересторогами війни проти Османської імперії. Гетьман писав королю та шляхті, що султан не нападає на Річ Посполиту лише тому, що ще не закінчив війну у Персії, і тільки-но зможе укласти мир з перським шахом, відправить всю свою армію на Польщу¹⁸. Така ж оцінка зовнішньополітичних перспектив Корони набула поширення і у політичній поезії та публіцистиці того часу.

За таких обставин влада мала терміново налагодити свої стосунки із козаччиною, адже саме на запорожців найбільше скаржився султан. Гетьман спробував це зробити силою. Інструкція 1614 р., яку передали козакам комісари під Житомиром, визначала реєстр розміром в одну тисячу чоловік, суворо забороняла нападати на сусідні держави. Запорожці за конституцією повинні перебувати лише на Низу і не виходити на волості, старшого їм мав призначати король. Козаки прийняли умови, а сейм весною 1615 р. підтвердив їх. Однак гетьман так і не досягнув бажаних результатів, напади продовжувались, і небезпека війни не зникала.

1617 року Річ Посполита впритул наблизилася до війни проти Порту: війська двох держав зустрілися на Поділлі, але гетьман Жулкевський зумів уникнути воєнних дій і уклав мирну угоду із Іскандер-пашею. За місяць Жулкевський уклав угоду і з козацтвом. Козаки отримали три тисячі реєстру, черговий раз зобов'язалися не нападати на сусідні держави і палити човни. Хоча козацька старшина і досягла деяких поступок від комісарів, але угода багатьох не влаштовувала.

Дві угоди з козацтвом були укладені під тиском зовнішніх обставин і виявилися неефективними, а спроби силою змусити козацтво коритися зазнали провалу. Запорожці продовжували нападати на Кримський ханат і тим самим провокували татар на напади у відповідь. Король у листах-легаціях на сеймики закликав шляхту під час роботи наступного сейму зосередитися на проблемах, пов'язаних з безпекою Речі Посполитої: якнайшвидше знайти спосіб розв'язати козацьке питання, бо саме козаків монарх звинувачував у тому, що мир з Османською імперією порушено, приготувати посольство до Порту¹⁹. У відповідь на це волинська шляхта в інструкції своїм послам на вальний сейм 1618 р. вказувала, що за порушення миру з турками козаків слід покарати, а то й знищити. На думку волинської шляхти, щоб на майбутнє убезпечити Річ Посполиту, потрібно скликати посполите рушення та укласти нову угоду з султаном²⁰. Менш радикальну позицію щодо козацтва зайняла шляхта Руського воєводства. В інструкціях на сейм вона наказувала своїм послам ретельно радитись із представниками інших коронних воєводств та Великого князівства Литовського щодо питань безпеки і просила короля не залишати Руське воєводство без оборони²¹.

Подальше загострення польсько-турецьких стосунків спричинило появу публіцистичних творів, автори яких давали поради, як налагодити відносини з Портою та козацтвом. Одним з таких радників був Кшиштоф Пальчовський (приблизно 1568–1627 рр.), який перед сеймом 1618 р. надрукував у Кракові власну брошуру «Дискурс про козаків: знищувати їх чи ні» (*Diskurs o Kozakach jeśli ich znieść czy nie*)²². Автор

«Дискурсу» походив зі шляхетського роду, нобілітованого в середині XVI ст. Жигмундом Августом. Дід Пальчовського, Ян Пальчовський, був земським суддею та кілька разів обирався шляхетським послом на сейми. Під час судового процесу над Конрадом Крупкою був його активним захисником²³. Батько Кшиштофа отримав освіту у кількох європейських університетах. Сам Кшиштоф Пальчовський навчався у Лейпцігському університеті. В молодості він перебував при дворах європейських монархів, служив в армії, тому на власному досвіді знав проблеми польського війська. Починаючи з 1615 р., обіймав посаду заторського та освенцимського земського писаря²⁴.

Пальчовський підходить до вирішення козацької проблеми з реалістичних позицій. Він визнає dokonаним фактом існування козацтва як окремого стану Речі Посполитої, до того ж називає їх «люди нашого народу, християни, захисники нашої Речі Посполитої»²⁵. Таке ставлення автора до козацтва йде у розріз із офіційною позицією польської влади, яка вбачала в козаках бунтівників та розбійників. Ще більш провокативним є твердження, що «такі люди є славою Польської Корони, адже вони з власної волі постійно захищають батьківщину від татар і турків, а татари і турки не можуть нічого зробити з козаками».

На сторінках «Дискурсу» автор демонструє добру обізнаність як із всесвітньою історією, так і з історією польсько-татарсько-турецького протистояння. Перераховуючи мирні угоди, що були укладені між Річчю Посполитою, з одного боку, та Кримським ханатом і Османською імперією – з іншого, він зазначає, що жодна з них не була дотримана, татарські напади все одно тривають. На думку Пальчовського, мирними угодами татар не стримати, адже їх обіцянки «можна писати по воді і вітру»²⁶. Зважаючи на ненадійність південних сусідів, автор вважає, що краще мати на кордоні козаків, у існуванні яких убачає беззаперечну користь, адже вони звільняють невольників християн з турецького ярма, завдають великих збитків, нападаючи на турецькі і татарські міста і фортеці. Автор стверджує, що козацтво стало надійним охоронцем прикордонних територій, і татари не лише не спустошують внутрішні райони східних воєводств, а навіть не кочують поряд з українськими землями. Слід зазначити, що це твердження є явним перебільшенням, яке виникло із симпатії автора до козаків. За підрахунками М. Хорн, в період з 1600 до 1647 р. татари нападали на Річ Посполиту щонайменше 63 рази²⁷.

К. Пальчовський у своїх роздумах керується трьома категоріями, яких, на його думку, повинні дотримуватись усі, вирішуючи будь-яку справу: почесне, корисне та можливе. Він доходить висновку,

що знищення козаків є неприпустимим з усіх трьох причин. По-перше, знищувати своїх співвітчизників на вимогу ворогів, до того ж мусульман, не почесно. Як відомо, зазначає Пальчовський, умови диктує переможець, а Османська імперія не отримувала жодних перемог над Річчю Посполитою, щоб вимагати чогось від неї²⁸. Тон турецьких вимог до Речі Посполитої він розцінює як образливий. По-друге, знищення козаків, на його думку, не може бути корисним, адже вони є надійними захисниками Корони від агресії з боку татар і турків. По-третє, таке знищення практично неможливе, адже кількість козаків занадто велика, щоб їх можна було просто так знищити. На думку автора, не зможе цього зробити і Османська імперія, бо для цього доведеться вести війну на два фронти: проти Речі Посполитої і проти козаків²⁹.

К. Пальчовський пропонує співпрацювати з козаками на чітко визначених умовах. Гетьмана козакам подає король, а сам гетьман разом із своїми ротмістрами присягає королю на вірну службу. Військо запорозьке не повинно нічого робити самостійно без відома короля чи сейму. Спосіб призначення ротмістрів автор не конкретизував, то ж припускаємо, що їх повинен був призначати або король, або гетьман. Головну проблему польського війська, фінансову, Пальчовський пропонував вирішити просто – віддати козакам ті гроші, що уряд щороку відсилав до Кримського ханату як упоминки³⁰.

У цьому контексті було б цікаво порівняти умови співпраці з козаками, які пропонував Пальчовський, з умовами, які запорожцям нав'язував Жулкевський, та проектами забезпечення кордону, що висувала шляхта на сеймиках і сеймах. Зазвичай найактивнішими у вирішенні питань, пов'язаних з кордоном і татарською агресією, були шляхтичі прикордонних українських воєводств, які найбільше потерпали від цієї агресії. Саме вони найчастіше пропонували іншим воєводствам співпрацю. Якщо узагальнити шляхетські пропозиції, які висувалися на сеймах, і укласти умовний план дій, то він виглядатиме так:

- створити спеціальну казну для потреб оборони;
- іноді пропонувати брати кошти на утримання такого війська з упоминок, що Корона постійно платить хану;
- для оборони кордону використовувати кварцяне військо разом з реєстровим козацьким військом;
- стаціювати жовнірів на Україні;
- відремонтувати прикордонні фортеці;
- слід окремо відзначити, що про співпрацю з низовим козацтвом (Військом Запорозьким) шляхетські послы взагалі не згадували,

називаючи їх злодіями (*lotramy*) та вимагаючи їхнього покарання, а іноді й знищення.

Умови, на яких пропонував співпрацювати із козацтвом Пальчовський, не нові. Подібні вимоги ставив козакам і гетьман Жулкевський на всіх переговорах з ними. Такі ж заклики звучали майже на кожному сеймі з боку шляхти. Однак вони були абсолютно неприйнятні для козацтва. Прийняти гетьмана і старшину від короля означало втратити свободу дій на кордоні і у волостях, відмовитися від принципу виборності козацької старшини. Такі умови не призвели б до бажаного результату.

Робота Кшиштофа Пальчовського загубилася б з-поміж інших «дискурсів», «діалогів» і «побудок», якби не його відмінне від більшості польської шляхти ставлення до козацтва. Автор навіть не намагався приховати позитивної оцінки діяльності козаків на постійно небезпечному і найменш захищеному південно-східному кордоні Речі Посполитої.

Підводячи підсумки сейму, на який спрямовував свій «Дискурс» Пальчовський, слід відзначити, що на ньому, як і на попередніх, шляхта, не змогла вирішити козацького питання. У сеймовій конституції «Про козаків» зазначалося, що козаки своїми нападами на сусідні держави порушують угоди, які були укладені, і ці напади слід припинити. Саме тому до козаків буде відправлений гетьман з військом і комісарами, які встановлять «добрий порядок» для низовців. Сеймова конституція забороняла козакам нападати на сусідні держави, виходити в Чорне море, для них королем призначався старший, якого запорожці повинні слухатись. Гетьман мав слідкувати за дотриманням козаками конституції і діяти проти запорожців як проти ворогів держави у випадку порушення ними її умов³¹. Насправді ж, як зазначає Я. Середика, ця конституція була написана, аби справити добре враження на посла султана, який прибув на сейм зі скаргою на козаків³².

Свідченням того, що «Дискурс» набув поширення і його читали, є висока оцінка ідей Пальчовського Шимоном Старовольським. Того ж року Старовольський надрукував невеличку брошуру під назвою «*Porudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich*», в якій охарактеризував «Дискурс» як вірну річ і мудру думку (*rzecz słuszną, zdanie mądre*)³³. Своєю чергою, він пропонував розгорнутий план колонізації Північного Причорномор'я.

Загалом брошура написана у піднесено-патріотичному тоні, властивому для жанру побудки. Автор закликав сарматів, лицарів-патріотів знищити «перекопських псів, невірних поган». Однак, незважаючи на агітаційний тон, твір містив ряд цікавих думок з приводу

актуальних проблем упорядкування південно-східних кордонів Речі Посполитої. Лейтмотивом «Побудки» є заклик до шляхти колонізувати причорноморські степи, адже «там росте все те, що продається в Гданську, і, якби поляки осадили всі землі межиріччя Дніпра і Дністра, то мали б з того велику користь». Власне, питання знищення перекопських татар автор торкається лише частково, більша частина праці присвячена способам колонізації «нічиєї землі» та майбутнім вигодам від неї для Речі Посполитої. Татарська агресія та збитки від цього для Польської Корони є лише поштовхом для початку роздумів автора над майбутнім Причорномор'я. «Допоки татар з Таврики не виженемо і польськими колоніями не осадимо Херсонесу, не будемо мати спокою на Подільській Україні. А поставивши там свої фортеці, не лише від татарських нападів захистимося, а й будемо небезпечні для турків і московитів... Якби ті всі пустки між Дніпром і Дністром осадити, то які б мали достатки?» – саме такі геополітичні завдання ставить перед польською державою Старовольський. Для підсилення драматичного ефекту він використовує популярні в тогочасній літературі засоби: персоніфікацію та звернення до минулого. Від імені підкореної татарами української землі автор просить поляків вирвати її з рук поганина, згадати, що колись ця земля була польською, і саме польський Вітовт не пустив на дніпрові береги Тамерлана (?!), а князі Острозькі, Вишневецькі і Збараські громили тут поган.

Автор розуміє, що татари просто так не підуть зі своїх земель, тому пропонує розпочати проти них наступальну війну, хоча не виключає можливості захисної війни. Однак, готуючись до воєнних дій, на думку автора, слід завжди пам'ятати про керівництво, гроші та харчування. Так Старовольський підходить до найбільш проблем польської армії першої чверті XVII ст. – постачання армії та оплати за службу. Жоден сейм початку століття не обходився без гострих дебатів з цих питань і майже на кожному сеймі ухвалювали конституції про плату кварцяному війську. Постачанням армії, ще за задумом канцлера Яна Замойського, а згодом і гетьмана Жулкевського, мав би займатись окремих урядник – провент-майстер, але сейми 1597, а потім 1616 р. відкинули пропозицію створення такого уряду³⁴.

Платити війську Старовольський, як і Пальчовський, пропонує з упоминок, адже Польща щороку відправляє їх татарам і не отримує від них за те жодних послуг. Натомість татари за ці гроші озброюються і знову грабують коронні землі. До упоминок слід додати один-два побори і цього, за словами Старовольського, має вистачити на військову кампанію проти Криму. Слід відзначити, що це був занадто оптимістичний погляд на

речі, адже автор не міг не знати, з якими труднощами королю доводилось випрошувати у шляхти податки на продовження Московської війни та які проблеми Речі Посполитій створювали конфедерації неоплаченого жовнірства останніми роками.

Щоб Польща могла надійно закріпитись у Причорномор'ї, автор радить побудувати міста над Дніпром і Дністром і за прикладом англійців укріпити морський берег. Витрати на ці роботи Старовольський планував покрити за рахунок тих же упоминок, які слід було заплатити ремісникам за роботу, а матеріал вони могли б використовувати місцевий і на цьому зекономити. В оптимістичному запалі він навіть відмовився від мурів навколо містечок, вважаючи, що вистачить і валів. Села при новозбудованих містечках та самі містечка можна заселити, не чинячи ніяких витрат для казни, досить взяти кожного 20-го повнолітнього селянина з родиною і переселити у приміські села, а кожного 20-го ремісника з міст слід переселяти у замки. Причому, ремісників з пруських міст треба селити у приморських містах, як людей, звиклих до моря. До моря необхідно було прокласти мережу каналів, щоб полегшити доставку товарів, а самі приморські міста використати для створення мережі міжнародної торгівлі і відібрати у турків монополію на торгівлю у Чорному морі. Про флот, який необхідний для морської торгівлі, Старовольський не згадав жодним словом. Щоб стимулювати переселення селян та дати можливість переселенцям налагодити господарство, їх слід на кілька років звільнити від податків.

Багато уваги автор приділив організації війська на нових територіях. На його думку, треба сформувати два війська: постійне та допоміжне. Постійному слід завжди перебувати на кордоні «на славу державі і ворогам на пострах». Допоміжне ж військо має бути більшим чисельно, в часи небезпеки воно повинно приходити на допомогу основному, в мирний же час працювати вдома по господарству. Щоб допоміжне військо завжди було у гарній формі, йому слід у визначений час влаштовувати військовий огляд. Він має відбуватися на св. Войцеха (23 квітня), а на св. Мартина (11 листопада) військо повинно «виходити в поле» для військових вправ.

Особливо слід пильнувати дисципліну у війську, слідкувати, щоб воно не чинило шкод населенню, не розпускати його на стації. За задумом Старовольського, жовніри самі мали привозити собі харчування «на возах, як бувало у батьків». Щоб заохотити шляхту до служби на прикордонні, слід було заборонити шляхтичам одружуватися до того часу, поки вони не відслужать батьківщині. Свідченням такої служби мав

бути документ, виданий воєводою про те, що шляхтич справді служив на кордоні.

Таким чином, Шимон Старовольський у невеликій брошурі виклав плангосподарського освоєння Північного Причорномор'я, його заселення та способи оборони від татар. При порівнянні цього твору з «Дискурсом» Пальчовського помітно кілька принципових відмінностей. По-перше, Пальчовський пропонував спосіб побудувати відносини з козацтвом на умовах співпраці, а Старовольський жодним словом не обмовився про низове козацтво, неначе його не існувало взагалі, хоча запорожці могли прислужитись для колонізації Причорномор'я. По-друге, складається враження, що Старовольський не помічає за спиною Кримського ханату Османської імперії, він навіть не припускає можливості опору польській колонізації з боку Бахчисарая та Стамбула. Він значно перебільшував можливості використання упоминок, адже передбачав з цих грошей заплатити найманому війську за службу, ремісникам за роботу та спробувати налагодити систему міжнародної торгівлі. Ще однією рисою, яка різнить твори Пальчовського та Старовольського, є ідея обов'язкової служби шляхти на прикордонні. Насамкінець, про «знесення перекопських татар» як про військову акцію, яка потребує певної підготовки, витрат і може мати далекосяжні наслідки, взагалі не згадується. Основний акцент у творі, як зазначалося раніше, зроблено на господарчій колонізації Причорномор'я та включенні цих територій у міжнародну торгівлю у чорноморському басейні. Ідеї антитурецької війни автор розвинув у одному із своїх пізніших творів – «Дискурсі про турецьку війну»³⁵.

Однак Старовольський у своїх планах колонізації Дніпро-Дністровського межиріччя не оригінальний. Ідея такої колонізації має давню історію і сягає кінця XVI ст. Найвідомішими її виразниками були київський біскуп Йосиф Верещинський, Петро Грабовський та лідер козацького повстання Семерій Наливайко. Їхні проекти досить добре вивчені українськими істориками, тому ми зупинимось на них лише реферативно, аби проілюструвати тяглість ідей від кінця XVI до кінця другого десятиліття XVII ст.

1590 року Й. Верещинський написав публіцистичну працю «Певна дорога до швидкого і найкращого осадження пусток на руських країнах Польського королівства...», в якій найдієвішим способом розв'язання прикордонних проблем назвав колонізацію (осаду). Шляхами осадби біскуп з-поміж інших визначав побудову замків і утримання війська на прикордонних територіях та заохочення переселення у прикордонну смугу шляхти з внутрішніх районів Польщі. На його думку, початок

цьому процесу повинен покласти король, своїм універсалом закликавши шляхту до переселення. Ідею створення на прикордонних територіях специфічного лицарського ордену для шляхти Й. Верещинський розвинув у своєму наступному творі «Публіка». Окрім захисних функцій, цей орден мав виконувати роль вишкільного центру для молодих шляхтичів з усієї Речі Посполитої.

Автором ще одного проекту упорядкування «нічиєї землі» був ксьондз з Великої Польщі Петро Грабовський. 1596 р. він виклав свої думки у творі «Нижня Польща, або осада польська», в якому пропонував виділити ці землі в окрему автономну адміністративну одиницю – Нижню Польщу, де нестимуть службу шляхтичі і міщани. С. Леп'явко називає ідеї Грабовського вторинними щодо думок Йосифа Верещинського, але відразу ж застерігає, що це не повинно применшувати значення «Нижньої Польщі», адже свідчить про актуальність питання для тогочасного польського суспільства³⁶.

З пропозицією віддати козакам для стаціонування межиріччя Дністра і Бугу 1596 року до короля Жигмунда III звернувся лідер козацького повстання С. Наливайко.

Як бачимо, ці ідеї знайшли у Старовольському гідного послідовника, але, на відміну від київського біскупа, який хотів використати для оборони Польської Корони запорожців і високо цінував їх, останній принципово відмовився від цього.

Ще одним текстом, який, на нашу думку, міг впливати на написання «Побудки» Старовольського, є виступи гнєздинського архибіскупа Вавжинця Гембіцького (Wawrzyńca Gembickiego) на передсеймовому сеймику познанського воєводства та безпосередньо на вальному сеймі 1618 р. у Варшаві. На жаль, текст виступу архибіскупа на сеймі не зберігся, але, як переконливо довів Ян Середика, на обох зібраннях Гембіцький виголошував одну й ту ж промову³⁷. Окрім інших важливих державних питань, сенатор багато уваги приділив проблемі зміцнення південно-східного кордону. Він наголосив, що система оборони – недієва: посполите рушення не зможе справитись з татарами, адже воно далеко, а поточна оборона розосереджена по стаціях, а не на шляхах татарських нападів, і не встигає за татарами. Сенатор радив, щоб шляхта на сеймі прийняла конституцію, яка б забороняла кварцяному війську розходитися по лежах, а лише перебувати в обозі. Основною ідеєю виступу Гембіцького була необхідність колонізувати південні степи. Для цього слід створювати села і містечка, а на місцях татарських переправ – замки. Такі колонії повинні створюватися жовнірами там, де вкаже гетьман, і заселятися кварцяним військом, реєстровим козацтвом та добровольцями.

Щоб не виникло майнових конфліктів, спеціально створена комісія мала перевірити документи на прикордонну землю у її власників і, якщо таких документів не виявиться, то земля буде використана у оборонних цілях. Зазначимо, що земельні відносини (права на земельну власність) на південному прикордонні не були добре впорядкованими і, при бажанні, вилучити землі не становило великої проблеми. З іншого ж боку, потужні українські землевласники не мали своїх земель на самому прикордонні (основні володіння були на території Волинського та Київського воєводства³⁸), отже не могли створювати опозицію, а можливо, навіть сприяли б оформленню «буферної зони» між небезпечними татарськими кочовищами та власними володіннями.

На думку сенатора, сейм міг зобов'язати створити такі поселення Волинське, Подільське та Руське воєводства, ці ж воєводства мали б постачати прикордонні містечка продуктами за чітко встановленими цінами та у встановлені строки. Окрім оборонних функцій, такі поселення, за задумом сенатора, мали ще виконувати функції школи (кампусу) для шляхетської молоді³⁹.

Отже, не важко помітити деякі спільні риси у виступі Гембіцького та брошурі Старовольського. Більше того, на нашу думку, Старовольський прямо запозичив з цих виступів цілі сюжети та формулювання. З іншого боку, звинувачувати Ш. Старовольського у плагіаті не випадає не лише з огляду на «високий професіоналізм автора», а й тому, що ці ідеї не були витвором Гембіцького, вони «висіли у повітрі» і часто дискутувалися на шляхетських зібраннях різного рівня.

Отже, можемо стверджувати, що у польському інтелектуальному середовищі початку XVII ст. стало високим залишався інтерес до війни проти Османської імперії та пов'язаною з цим необхідністю реформування війська. Інтелектуальною базою для публіцистів були твори їхніх більш ранніх попередників XVI ст., передусім, Ст. Оріховського, А. Ф. Моджевського, Й. Верещинського, Кш. Варшевіцького та ін. Щоб проілюструвати це твердження, звернімося насамперед до «Мов про турецьку загрозу» (1543, 1544 р.) Станіслава Оріховського. Основою обороноздатності держави він вважав фортеці. Згодом ідея побудови фортець на кордоні відобразилась і у *pacta conventa* і була розроблена у політичній публіцистиці. У «Напученні королеві польському Сигізмунду-Августу» Оріховський запропонував розділити всі воєводства Речі Посполитої на кілька частин, щоб вони по черзі несли службу на кордоні з Османською імперією. Ці ідеї були докладно розвинуті А. Ф. Моджевським у його, без перебільшень, фундаментальному трактаті «О porprawie Rzeczypospolitej» (1551 р.). Автор приділив багато уваги фортифікації

прикордоння, визначив, хто і де повинен будувати фортеці, якими вони повинні бути та яка від них буде користь. Не оминув він увагою і внутрішньовійськові проблеми: військову дисципліну, підготовку молоді до служби, розробив систему оподаткування для створення спеціальної військової казни. Ще одним знаковим твором польської історіографії, який впливав на суспільну свідомість, була широко відома «Хроніка європейської Сарматії» Олександра Гваньїні, вперше видана 1578 року та перекладена польською мовою 1611 року. Гваньїні ще більш конкретно вказав місця для майбутніх фортець: «Там [на Дніпрі] є багато островів, якби на їх стояли замки, то татари не переправлялись на наш берег»; щоб перекрити татарам Чорний шлях, слід укріпити фортецю Балаклію над річкою Чичаклій [Czarczakleiem] за дев'ять миль від Очакова. Ще одним місцем, де слід спорудити замок, є Кременчук⁴⁰. Гваньїні, на відміну від попередників, дуже добре ставився до запорожців та агітував за використання низових козаків як прикордонників.

Про творчість київського біскупа Йосифа Верещинського ми вже згадували вище. Одночасно з ним писав Кшиштоф Варшевіцький, який видав свій антитурецький трактат «Paradoxa» у Вільні (1579 р.), Празі (1588 р.), Кракові (1598 р.) та Римі (1601 р.). Продовжуючи ідеї Оріховського, автор описував створення загальноєвропейської антитурецької коаліції держав, планував заснування військової казни, до якої б робила внески не лише Польща, а й південноєвропейські держави⁴¹.

Отже, польська політична думка першої половини XVII ст. успадкувала від попередників низку ідей та проектів. На жаль, змушені констатувати, що нічого принципово нового публіцисти початку XVII ст. не запропонували. Їхня роль зводилася радше до популяризації вже відомих ідей. Відсутність політичної волі центральної влади залишила всі ці проекти на папері, в той час як стосунки Варшави і Порти невпинно погіршувались.

¹ Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. – Прага, 1942. – Додатки. – С. 100–110; Стороженко А. Йосиф Верещинський, киевський біскуп. – К., 1911; Лепявко С. Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI століття // States, societies, cultures. East and West. Essays in honor of Jaroslaw Pelenski. – New York, 2004. – Р. 565–585; Його ж. Проекти колонізації Придніпров'я Петра Грабовського (1596 рік) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 1999. – Вип. 7. – С. 15–19; Його ж. Проект козацького князівства та його автор // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 20–24; Сас П. Проект Задніпровської козацької держави Йосифа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська

- козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.; Черкаси, 1992. – Вип. 2. – С. 59–61; Його ж. Проект реформування козацького війська Северина Наливайка // Середньовічна Україна. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 83–108.
- ² Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985; Opaliński E. Sejm srebrnego wieku 1587–1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto. – Warszawa, 2001; Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa, 1995; Biernat T. Mit polityczny. – Warszawa, 1989.
- ³ Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III. – Warszawa, 1971.
- ⁴ Zawadzki K. Prasa ulotna za Zygmunta III. – Warszawa, 1997.
- ⁵ Докладніше про приватні війська див.: Dembski Krz. Wojska nadworne magnatów polskich XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Historia – Zeszyt 1. – 1956. – S. 49–96; про структуру польського війська див.: Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku : geneza i charakter. – Toruń, 2002; про участь запорозьких козаків у польському війську: Nagielski M. Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku // Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury: z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku. – Warszawa, 2000. – S. 35–55.
- ⁶ Kicki W. Dialog o obronie Ukrainy, u pobudka z przestrogą dla zabiezenia incursiom tatarskim. – Dobromil, 1615. Український переклад брошури здійснив В. Шевчук: Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття). – Кн. 1: Література епохи Ренесансу (друга половина XV–XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – К., 2006.
- ⁷ Piśmienstwo staropolskie. – Warszawa, 1964 – T. 2. – S. 318
- ⁸ Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości – Warszawa, 1962. – T. VIII. – Cz. 1. – S. 13–15.
- ⁹ Suwara Fr. Przyczyny i skutki klęski Cecorskiej 1620 r. – Kraków, 1930. – S. 6.
- ¹⁰ Ibid. – S. 4.
- ¹¹ Зкінця XVI ст. у польському сеймі точилась дискусія між канцлером Яном Замойським і гетьманом Станіславом Жулкевським, з одного боку, та шляхетськими послами про створення спеціального уряду провент-майстра, який би займався постачанням армії у військовий та мирний час. Канцлер Ян Замойський пропонував ввести таку посаду ще на сеймі 1597 року. Але механізми діяльності нового урядовця не обговорили, і сам проект залишився без уваги.
- ¹² Докладніше про концепцію польського передмур'я див.: Biernat T. Mit polityczny. – Warszawa, 1989; Tazbir J. Polska przedmurze Europy. – Warszawa, 2004.
- ¹³ [Zadora] Traktat de offensivo bello: abo Uprzenne zuczliwe Wiernego Polaka do wŃbch Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej. – Bmw, 1613.
- ¹⁴ Czaradzki Grz. Pobudka na wojnę Turecka. – Poznań, 1621.

- ¹⁵ Серчик В. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVII веках. – М., 1979. – С. 180.
- ¹⁶ Докладніше про морські походи козаків див.: Брехененко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998.
- ¹⁷ Horn M. Chronologia... – S. 70.
- ¹⁸ Pisma St. Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana, wydał A. Bielowski. – Lwów, 1861.
- ¹⁹ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 195–202.
- ²⁰ Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1: Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569–1654 гг.). – С. 118–119.
- ²¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1909. – Т. XX: Lauda sejmikowe. – Т. I: Lauda wiszeńskie 1572–1648 r. – S. 164.
- ²² Palczowski Ksz. Dyskurs o Kozakach jeśli ich znieść czy nie. – Kraków, 1618.
- ²³ Докладніше про процес над Конрадом Крупкою див.: Kaminski A. S. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795. – Lublin, 2000. – S. 43–47.
- ²⁴ Bibrzycki K. Palczowski Jan. Palczowski Kszysztof // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. – Т. XXV. – S. 61–65.
- ²⁵ Palczowski Ksz. Dyskurs... – S. 3.
- ²⁶ Ibid. – S. 6.
- ²⁷ Horn M. Chronologia... – S. 69.
- ²⁸ Palczowski Ksz. Dyskurs – S. 3.
- ²⁹ Ibid. – S. 10, 7.
- ³⁰ Ibid. – S. 11.
- ³¹ Volumina Legum. – Petersburg, 1859. – Т. III. – S. 157.
- ³² Sereyka J. Sejm z 1618 r. – Opole, 1987. – S. 181.
- ³³ Starowolski S. Pobudra abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich // Wybór z pism. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – S. 158–176.
- ³⁴ Rzońca J. Sejmy z lat 1597 i 1598. – Cz. I: Bezowoczny sejm z 1597 roku. – Warszawa; Wrocław, 1989. – S. 73; Ochmann S. Sejmy z lat 1615–1616. – Wrocław, 1970. – S. 131, 165–166.
- ³⁵ Starowolski S. Dyskurs o wojnie tureckiej. – Kraków, 1633.
- ³⁶ Леп'явко С. Проекти оборони українських кордонів... – С. 581.
- ³⁷ Sereyka J. Sejm... – S. 124.
- ³⁸ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006. – S. 138–139.
- ³⁹ Akta sejmikowe województw Poznańskiego i Kaliskiego. – Т. I. – Cz. 2. – Poznań, 1962. – S. 31–40.
- ⁴⁰ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С. 429.
- ⁴¹ Докладніше про творчість Варшевіцького див.: Wierzbowski T. Krzysztof Warszawicki i jego dzieła. – Warszawa, 1887.